

DOI: [10.22084/MRIS.2026.31943.1013](https://doi.org/10.22084/MRIS.2026.31943.1013)

The Challenges and Crises of the Mossadegh Government's Foreign Policy in the Oil Negotiations:

Disputes over the Threefold Claims

Alireza Ali Soufi

Associate Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Article history:

Received 2025/11/19

Accepted 2026/01/28

Keywords:

Iran

Britain

United States

Negotiations

Independence-Seeking

Domination

Profit-Seeking

Corresponding author:

Alireza Ali Soufi

ar.sofi@pnu.ac.ir

ABSTRACT

Independence-seeking constituted the central identity of Iran's oil nationalization movement. This article seeks to examine and reassess, through an analytical-critical approach, the reasons behind the rejection of various proposals and the failure of the oil negotiations, by situating them within the conflict among three competing claims: Iran's demand for nationalization and independence, Britain's policy of domination, and the United States' profit-seeking policy. In this context, the role of domestic political forces—particularly the Tudeh Party—in intensifying the crisis and contributing to the failure of the negotiations is also evaluated. This article aims to answer two fundamental questions based on the primary objective of the oil nationalization movement. First, for what reasons did the various plans proposed during the oil negotiations fail, and why did Mossadegh refuse to accept them? Second, how did the American discourse of profit-sharing pursue its ultimate objectives from the very outset of the negotiations through a deliberately ambiguous tactic, and how did it ultimately succeed in achieving its principal demand in this arena of contention? The findings of the research indicate that, first, because oil nationalization emerged within the discourse of national sovereignty and possessed deep historical roots in Iran, it was unable—due to structural and political factors—to reach an agreement in negotiations with Britain's domination-oriented claim. Second, on the domestic level, the Tudeh Party and other opposition groups, by employing accusations of compromise and betrayal, subjected the negotiation process to a wide range of challenges and crises. Third, the United States' profit-seeking policy benefited from the conflict between these two narratives through its targeted mediation and ultimately succeeded—by cooperating with British domination policies against Iran's national sovereignty—in securing its primary and intended share.

1. Introduction

1-1. Statement of the Problem

In Iran's oil nationalization movement, three distinct interpretations regarding the various proposals aimed at resolving the oil crisis stood in both overt and covert competition with one another. Representatives of each of these three

countries sought to advance their respective demands and objectives through the negotiations. The demand for nationalization, which had taken shape on the basis of Iranian nationalism, was led by Mossadegh, while Britain pursued a policy aimed at preserving its oil dominance. During the course of these negotiations, the United States also

adopted a policy intended ultimately to secure a share of Iran's oil resources and revenues for American companies—an approach that this article refers to as a profit-seeking policy.

The emphasis on nationalism alarmed the U.S. government no less than Britain and led to American distrust of Iranian nationalists and independence-seekers under Mossadegh's leadership. Accordingly, by clarifying these three contradictory claims and examining their confrontation with one another, as well as by analyzing the policies of the Tudeh Party and other domestic political groups, the diverse reasons and dimensions behind the failure of the oil negotiations become more clearly evident.

1-2. Literature Review, Research Questions, Objectives, and Significance of the Study

To date, numerous valuable works have been written on the national movement, analyzing Iran's oil nationalization and the domestic and foreign challenges it faced from various—and at times contradictory—perspectives. Given the main focus of this article and the repetitive nature of many of these discussions, it is neither possible nor necessary to address all of these works. Rather, the most prominent studies relevant to the principal objective of this article are examined.

Three main perspectives can be identified regarding the failure to reach an agreement in the oil negotiations. The first is the pessimistic perspective advanced by Abrahamian, which may be termed "Britain's domination policy in the negotiations." In his book *The Coup*, he argues that the failure to reach a compromise and the occurrence of the coup were not the result of fear of communism—which he regards as merely a pretext—but rather an inevitable consequence of Britain's pursuit of control over Iranian oil, carried out with American cooperation.

The second perspective is that of the "critics of Mossadegh's uncompromising policy." Scholars such as Katouzian in *Political Economy and State and Society in Iran*, Barry Rubin in *Paved with Good Intentions*, Marvin Zonis in *The Failure of Royal Power*, contributors to *The Cambridge History of Iran* and *Iran in the Twentieth Century*, as well as Manouchehr Farmanfarmanian in his memoir *Blood and Oil* and The Shah's Answer to History, despite differing motivations, generally attribute the failure of the negotiations to Mossadegh's obstinacy and rigidity.

The third group consists of the "supporters of the independence-seeking policy." Within this group, Najati in *A Twenty-Five-Year History* and Mohammad Ali Movahed in the two-volume work *The Troubled Dream of Oil*, along with many other authors whose views are examined in the body of

this article, interpret Mossadegh's resistance as stemming from his refusal to compromise on national ideals and independence.

The primary distinction of the present article from the aforementioned perspectives lies in its examination of the competition and conflict among three contradictory claims—namely, the independence-seeking discourse of the national movement, the profit-seeking policy of the United States, and the domination-oriented policy of Britain—within an integrated analytical framework based on three assumptions. First, the conflict and antagonism between Britain and the United States were closely linked to the independence-seeking ideals that constituted the core of the national movement. Second, the diverse motivations of members of the National Front, along with the Tudeh Party and other opposition groups, led them to interpret independence and national interests through partisan considerations, such that any negotiation or agreement was portrayed as an act of betrayal. Third, the failure to reach an agreement and resolve the oil crisis between Iran and Britain ultimately resulted in the coup and the collapse of the national movement.

Accordingly, from a pragmatic diplomatic perspective, a critical question may be posed: was it possible, through diplomacy, to prevent the coup and the failure of the national movement? If an affirmative answer can be given, then a further question arises concerning the principal obstacles to reaching an agreement. From the perspective of this article, without taking into account the three contradictory claims, it is not possible to adequately explain all dimensions of the failure of the oil negotiations.

2. General Framework of the Article

Following Iran's Constitutional Revolution of 1906, the oil nationalization movement led by Mossadegh represents the second most significant political event of the twentieth century in Iran's contemporary history. Just as the fundamental objective of the Constitutional Revolution was the establishment of legality, freedom-seeking, and resistance to despotism, the principal foundation of the oil nationalization movement was independence-seeking and the curtailment of Britain's domination over Iran's oil resources.

Although a defining feature of Iran's modern political movements has been the simultaneous struggle against internal despotism and external colonialism, in each historical period one of these two discourses—freedom-seeking or resistance to foreign domination—has tended to become the central axis of mobilization. Accordingly, the principal assumption of this article is that

independence-seeking and anti-colonialism constituted the defining characteristics of the oil nationalization movement, and that domestic developments and foreign policy related to the movement should be examined in relation to this fundamental demand.

At the same time, Britain's determination to preserve its oil dominance and the United States' profit-seeking policy posed fundamental challenges to oil diplomacy. Therefore, the principal criterion in assessing the fate of the national movement and oil-related issues was the core demand of the National Front's various factions—namely, independence and resistance to British oil domination—which imparted a distinctly nationalist character to the movement. Nevertheless, it must also be acknowledged that independence, like other political concepts such as democracy and national interest, was not easily attainable in the modern world of the twentieth century and often required a gradual historical process. Idealism devoid of prudence could thus place the foundational demands of a movement at risk of failure.

The independence-seeking policy of the oil nationalization movement faced precisely such challenges. James Bill argues that what was unacceptable to Iran during the oil nationalization movement—more than financial considerations—was the issue of national sovereignty, such that any concession in this regard provoked strong reactions among Iranian nationalists. Britain, however, failed to comprehend the expanding force of Iranian nationalism, and this lack of mutual understanding constituted one of the principal reasons for Mossadegh's refusal to compromise (Bill, 1992: 106–107).

From Najati's perspective, Mossadegh's nationalist worldview was the product of fifty years of political struggle and experience. Mossadegh believed that the British Empire still functioned as a major global power and represented the principal enemy of Iran's independence, intervening even in the appointment and dismissal of the country's political officials (Najati, 1999: 38–39). Accordingly, it appears that the central challenge in the oil negotiations and proposals lay in the contradiction between the independence-seeking discourse of the Mossadegh government and American policies, alongside Britain's determination to preserve its domination.

3. Conclusion

Based on the discussions presented in this study, several important conclusions can be drawn. From

the confrontation and conflict among the three dominant discourses—Iranian national sovereignty and democracy-seeking, British control and domination, and American profit-seeking—it was ultimately the American narrative that succeeded in achieving its objectives. From the beginning to the end of the negotiations, the United States played a significant role by proposing various plans and engaging in targeted mediation, exploiting the conflict between Iran and Britain, and ultimately aligning itself with the British domination discourse. Through this process, it succeeded in securing the principal share for itself and reducing Britain's role in Iran to that of a secondary and intermediary power.

This analysis further demonstrates that, once again in Iran's contemporary history, international powers transformed Iran into an object of compromise. Just as Britain initially supported the Constitutionalists in opposition to Russia in pursuit of increased influence, only to abandon them after achieving its objectives through the 1907 Agreement, and just as Napoleon's promise of assistance against Russian aggression proved futile following the Treaty of Tilsit in 1807—leaving Iran as a bargaining tool—so too during the oil crisis did the United States initially support oil nationalization in order to secure its own share, ultimately marginalizing Iranian democracy and national sovereignty.

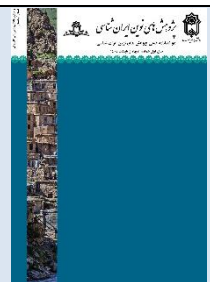
What further facilitated the convergence of British and American narratives in this conflict was the antagonism and biased rivalry among domestic political forces within the National Front, particularly the obstructionist actions of the Tudeh Party. During the course of negotiations and political struggle, these groups prioritized personal, factional, and partisan interests over national considerations. As a result, they distanced the national movement from its social and political base, inadvertently facilitated foreign intervention, and ultimately inflicted severe damage upon themselves as well.

Acknowledgement

The author extends their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this article.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest, and all publication ethics, including proper referencing, have been observed.

نشریه پژوهش‌های نوین ایران‌شناسی

شماره استاندارد بین‌المللی
۳۱۱۵-۸۹۱۹

سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، صفحه ۲۹-۴۴

www.mris.basu.ac.ir

DOI: [10.22084/MRIS.2026.31943.1013](https://doi.org/10.22084/MRIS.2026.31943.1013)

چالش‌های دولت مصدق در دیپلماسی مذاکرات نفت: مناقشات بر سر مطالبات سه‌گانه

علیرضا علی صوفی

دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

استقلال‌طلبی هویت اصلی نهضت ملی‌شدن نفت ایران را تشکیل می‌دهد. در این مقاله سعی شده است دلایل عدم‌پذیرش طرح‌های مختلف و شکست مذاکرات نفت با روشی تحلیلی - انتقادی و در پیوند با ستیز و رقابت میان سه مطالبه ملی‌شدن و استقلال‌خواهی ایران، سلطه انگلستان و سیاست سهم‌خواهی آمریکا مورد بررسی و بازخوانی قرار گیرد. در این میان نقش جریان‌های سیاسی داخل به‌خصوص حزب توده نیز در تشدید بحران و شکست مذاکرات ارزیابی شده است. این مقاله در صدد یافتن پاسخ به دو پرسش اساسی از رهیافت خواست اصلی نهضت ملی‌شدن نفت است، نخست اینکه بنابر کدام دلایل طرح‌های مختلف در مذاکرات نفت با شکست مواجه شد و مصدق آن‌ها را نپذیرفت؟ دوم اینکه، گفتمان سهم‌خواهی آمریکا چگونه از ابتدای مذاکرات با تاکتیکی دوپهلوی اهداف نهایی خود را دنبال نمود و سرانجام در این میدان منازعات به مطالبه اصلی خود دست‌یافت؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اولاً به دلیل اینکه ملی‌شدن نفت در ذیل گفتمان حاکمیت ملی و با تباری تاریخی در ایران شکل گرفته بود، موفق نشد به دلایلی با مطالبه سلطه‌جویی انگلیس به توافقی در مذاکرات برسد. ثانیاً در بعد داخلی حزب توده و سایر مخالفان با استفاده از اتهام سازش و خیانت روند مذاکرات را با چالش‌ها و بحران‌های گوناگونی مواجه ساختند. ثالثاً، سیاست سهم‌خواهی آمریکا از جدال بین این دو روایت، با میانجی‌گری هدفمند خود از مذاکرات سود جست و سرانجام موفق شد با تشریک‌مساعی و همراهی با سیاست سلطه انگلیس علیه حاکمیت ملی ایران، سهم اصلی و موردنظرش را دریافت نماید.

اطلاعات مقاله

تاریخچه مقاله:
دریافت ۱۴۰۴/۰۸/۲۸
پذیرش ۱۴۰۴/۱۱/۰۸
(مقاله پژوهشی)
کلمات کلیدی:
ایران
انگلیس
آمریکا
استقلال‌خواهی
دیپلماسی مذاکرات
سلطه‌طلبی و سهم‌خواهی
نویسنده مسئول:
علیرضا علی صوفی

ar.sofi@pnu.ac.ir

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

در نهضت ملی‌شدن نفت ایران سه خوانش متمایز از یکدیگر در ارتباط با پیشنهادهای مختلف به‌منظور حل بحران نفت، در رقابت آشکار و پنهانی با هم قرار داشتند و نمایندگان هر کدام از این سه کشور می‌کوشیدند تا بلکه خواست و اهداف خود را در مذاکرات به پیش ببرند. مصدق مطالبه ملی‌شدن را که بر پایه ناسیونالیسم ایرانی شکل گرفته بود، رهبری می‌نمود و سیاست تداوم سلطه نفتی را هم انگلستان تعقیب می‌کرد. در این میان آمریکا نیز در طول این مذاکرات، سیاستی را در پیش گرفته بود تا سهمی از منافع و منابع نفتی ایران نصیب شرکت‌های آمریکایی شود که در این مقاله از چنین رویکردی تحت

عنوان سیاست سهم‌خواهی یاد می‌شود.

تأکید بر ملی‌گرایی، دولت آمریکا را نیز به‌اندازه انگلستان نگران ساخته بود و موجب عدم اعتماد آمریکا به ملی‌گرایان و استقلال‌طلبان ایرانی به رهبری مصدق شده بود. جیمزاف گود اشاره می‌کند این میراث دوران مصدق بود که مقامات آمریکایی را بر این عقیده پابرجا کرده بود که نمی‌توان به ملی‌گرایان اعتماد کرد (گود، ۱۳۸۹: ۲۴۰). بنابراین، با تبیین این مطالبات سه‌گانه و متضاد و مواجهه آن‌ها با یکدیگر و همچنین بررسی سیاست حزب توده و گروه‌های داخلی، دلایل و زوایای گوناگون شکست مذاکرات نفت بیشتر آشکار می‌گردد.

۱-۲. پیشینه و ادبیات تحقیق

تاکنون آثار متعدد و ارزشمندی در خصوص نهضت ملی به رشته تحریر

۲. استقلال‌خواهی نهضت ملی در منازعه با خواست

سلطه‌گری نفتی انگلیس

نهضت استقلال‌طلبی در تاریخ معاصر ایران در واکنش به سلطه استعماری و امپریالیستی شکل گرفته است. همچنان که آزادی‌خواهی و قانون‌گرایی در برابر استبداد به‌وجود آمد؛ بنابراین اگر نهضت مشروطیت در صدد تحقق حاکمیت قانون و مردم‌سالاری بود، نهضت ملی شدن نفت هم در اصل سلطه و استعمار نفتی انگلیس را هدف قرار داده بود. هرچند در همه جنبش‌های سیاسی ضد استبدادی و ضد استعماری سرنوشت و منافع استبداد و استعمار با هم پیوند خورده بود به همین دلیل مهدی بهار از مفهومی تحت عنوان «استبداد استعماری» در تاریخ معاصر ایران یاد کرده (بهار، ۱۳۵۷: ۴۸۶) و شاپور رواسانی نیز از اصطلاحی مشابه تحت عنوان «طبقه حاکم پیوسته به استعمار» استفاده می‌کند و از این نظر دوره مصدق را عقب‌نشینی موقتی استعمار انگلستان و طبقه پیوسته به آن می‌داند که موجب شده بود برای مدتی کوتاه قدرت در دست نمایندگان جنبش ضد استعماری قرار بگیرد. با این وجود از دید وی طبقه پیوسته به استعمار به حیات خود ادامه داد (رواسانی، ۱۳۹۰: ۲۹۷).

بسیاری از نویسندگان در آثار خود به اهداف اصلی جنبش ملی شدن نفت که ورای مسائل و غارت اقتصادی بود اشاراتی داشته‌اند و به نوعی خواست و مقصود اصلی نهضت را بازگو نموده‌اند. منوچهر فرمانفرمائی‌ان که از نزدیک شاهد این ماجرا بوده و از نزدیکان و منتقدان آشکار مصدق نیز به‌شمار می‌رود، می‌گوید بحث اصلی برای مصدق حاکمیت ملی بود؛ زیرا شرکت نفت زندگی ایرانیان را در پای منافع دولت بریتانیا فدا نموده و حاکمیت ملی ایران را خدشه‌دار ساخته بود. همین مقوله دولت مصدق را نسبت به سازش با انگلستان خشمگین کرده بود و وی را به این باور رسانده بود که شرکت نفت ایران و انگلستان باید برود. با این وجود نویسنده سیاست مصدق را به‌شدت مورد انتقاد قرار می‌دهد و می‌نویسد «اعصابم به کلی خراب شده بود تندی او و پیروانش علیه انگلیسی‌ها همه چیز را به‌صورت مطلقاً خوب یا مطلقاً بد درمی‌آورد، چند ماهی که گذشت آن‌ها در یک دنیای خیالی با هم حرف می‌زدند» (فرمانفرمائی‌ان و فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۸۰: ۲۹۴).

آرمان استقلال‌طلبی منازعات ایران و انگلیس را فراتر از مسائل اقتصادی بر سر نفت می‌نگریست و در این میان هرگونه توافق و سازشی که به استقلال سیاسی لطمه‌ای وارد می‌ساخت از سوی گروه‌ها و برخی از اعضای تشکیل‌دهنده جبهه ملی می‌توانست با مخالفت شدیدی مواجه شود. از دید گروه‌های مختلف سیاسی توافق ۱۳۱۲/م ۱۹۳۳ ش که شرکت نفت بر پایه آن عملکرد خود را توجیه می‌کرد، نزد همگان استعماری و تعرض به حاکمیت ایران قلمداد می‌شد؛ از این روی اشتیاق ملی شدن شرکت نفت ایران و انگلیس نقطه اصلی وحدت پشتیبانان چندگونه جبهه ملی ایران بود (گازبورسکی، ۱۳۷۱: ۱۰۹-۱۰۸).

کاتوزیان آرمان‌گرایی رمانتیک را که جامعه روشنفکران مرفعی ایران به‌مثابه دیگر کشورها گرفتار آن هستند را در کنار نقش مخرب

درآمده و از زوایای مختلفی جنبش ملی شدن نفت ایران و چالش‌های داخلی و خارجی فراوی آن مورد تجزیه و تحلیل‌های گوناگون و حتی متضاد قرار گرفته است. اشاره به همه این آثار با توجه به دیدگاه اصلی مقاله و مباحث تکراری در آن‌ها نه مقدور است و نه ضروری به‌نظر می‌رسد، اما شاخص‌ترین آن‌ها در ارتباط با هدف اصلی این گفتار مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. سه دیدگاه اصلی در خصوص دلایل عدم رسیدن به توافق در مذاکرات به‌نظر می‌رسد. نخست، دیدگاه بدبینانه آبراهامیان است که می‌توان آن را «سیاست سلطه‌جویی انگلیس در مذاکرات» نامید. وی در کتاب کودتا، عدم رسیدن به مصالحه و رویداد کودتا را نه به دلیل ترس از کمونیسم که به باور وی دستاویزی بیش نبود، معرفی می‌کند، بلکه به سبب تعقیب سیاست کنترل بر نفت ایران از سوی انگلیس با همراهی آمریکا اجتناب‌ناپذیر قلمداد می‌نماید. دوم، «منتقدان سیاست سازش‌ناپذیری مصدق» کاتوزیان در کتاب اقتصاد سیاسی و دولت و جامعه در ایران و باری روبین در جنگ قدرت‌ها در ایران و ماروین زونیس در شکست شاهانه و نویسندگان تاریخ ایران کمبریج و ایران در قرن بیستم و منوچهر فرمانفرمائی‌ان در خاطرات خود تحت عنوان خون و نفت و شاه در پاسخ به تاریخ و دیگر نویسندگان این گروه، هر چند با انگیزه‌های متفاوت، همگی لجبازی و سرسختی مصدق را عامل شکست مذاکرات می‌دانند، طیف سوم، «موافقان سیاست استقلال‌خواهی» هستند. در میان این گروه، نجاتی در تاریخ بیست و پنج ساله خود و محمدعلی موحد در اثر دوجلدی خواب آشفته نفت و بسیاری دیگر از نویسندگانی که تا حد امکان در متن مقاله نظرات آن‌ها بررسی شده، مقاومت مصدق را ناشی از عدم تسلیم بر سر آرمان‌های وطنی و استقلال‌خواهی قلمداد می‌کنند.

تفاوت اصلی نوشتار حاضر با دیدگاه‌های مذکور در این است که رقابت و ستیز سه مطالبه‌گری متعارض یعنی استقلال‌خواهی نهضت ملی و سیاست سهم‌خواهی آمریکا را با سیاست سلطه‌طلبی دولت انگلستان در طی مذاکرات، در پیوند با یکدیگر، بر پایه سه مفروض مورد بررسی قرار داده و سعی نموده از این منظر به پرسش‌های تحقیق پاسخ دهد؛ نخست اینکه، اختلاف و ستیزه‌جویی میان این دو کشور با آرمان استقلال‌طلبی به‌عنوان رکن اصلی نهضت پیوندی وثیق دارد. دوم، انگیزه‌های مختلف اعضای جبهه ملی و منافع مشترک و یا متضاد آن‌ها، حزب توده و سایر گروه‌های سیاسی مخالف، برداشت خاص خود را از استقلال و منافع ملی بر پایه مصالح حزبی مطرح می‌نمودند و هر گونه مذاکره و یا توافقی را خیانتی آشکار قلمداد می‌کردند. سوم، پیامدهای عدم توافق و حل بحران نفت بین ایران و انگلستان، کودتا و سقوط نهضت ملی را رقم زد؛ لذا، با رویکردی مصلحت‌گرایانه می‌توان این سؤال مهم را مطرح نمود که آیا از رهیافت دیپلماسی ممکن بود از وقوع کودتا و شکست نهضت ملی جلوگیری نمود؟ اگر بتوان پاسخ مثبتی به این سؤال داد، در آن صورت پرسشی مطرح می‌شود که موانع اصلی برای رسیدن به توافق کدام‌اند؟ از دیدگاه این نوشتار، بدون در نظر گرفتن مطالبات متضاد سه‌گانه، به‌درستی نمی‌توان همه زوایای شکست مذاکرات نفت را تبیین نمود.

از سوی طرف مقابل، یعنی انگلستان چنین احساس می‌شد که مصدق بر سر موضوعی فراتر از نفت با آن‌ها مبارزه می‌کند؛ به همین دلیل دیپلمات‌های انگلیسی از مذاکره مستقیم با مصدق سرباز می‌زدند. به اعتقاد آن‌ها نخست‌وزیر ایران از آغاز بحران نشان داده بود که به تقسیم منصفانه عایدات نفت کمتر علاقه دارد تا به تأکید صریح استقلال کشورش. نویسنده کتاب ایران در قرن بیستم نیز بر این باور است که سرسختی مصدق در مقابل انگلیسی‌ها که ابتدا به نفعش تمام می‌شد، سرانجام به نابودی‌اش انجامید؛ زیرا مصدق که به‌وسیله افکار عمومی هیجان‌زده به‌پیش رانده می‌شد، هرگونه سازش عاقلانه‌ای را نپذیرفت (دیگار و دیگران، ۱۳۷۱: ۱۴۲)؛ اما اظهاراتی از این دست، بدون در نظر گرفتن پیچیدگی‌های گوناگون در مناسبات خارجی و شرایط داخلی آن روز، سطحی‌نگری و ساده‌پنداری به‌نظر می‌رسد. با چنین نگرش‌های غیردقیق و یا مغرضانه و نیز نادیده‌گرفتن عقبه سیاسی نهضت ملی است که نویسنده تاریخ کمبریج هم ملی‌کردن را یک تصرف یک‌جانبه از سوی ایران و نه تفاهمی بر مبنای مذاکره قلمداد می‌کند و می‌نویسد ایران در زمینه نفت همه پل‌های پشت سر خود را خراب کرد و راه برگشتی برایش وجود نداشت و همین موضوع بود که اختلاف میان جبهه ملی و متحدانش را ایجاد کرد (پری‌یرج هفتم، ۱۳۸۸: ۲۱۹).

اما برخلاف نظرات فوق تعقیب منافع گروهی و شخصی بود که شکاف در جبهه ملی را باعث شده بود. در همین راستا حائری‌زاده نیز مثل شخص شاه مصدق را وابسته به انگلیس معرفی می‌کند که به‌زعم وی از سال ۱۲۹۹ با داشتن روابط با این کشور موفق شده بود والی‌گری فارس را به دست آورد. بقایای نیز مصدق را دیکتاتوری می‌نامد که با هیتلر قابل مقایسه است (ازغندی، ۱۳۹۷: ۳۴۱). شاه نیز از سیاست موازنه منفی مصدق انتقاد می‌کند و در پیش‌گرفتن چنین سیاستی را از بزرگ‌ترین ایرادات مصدق می‌داند و دلایل عدم‌سازش مصدق را همین روحیه ضداستعماری ایشان معرفی می‌کند که بر پایه آن ادعا داشته نباید هیچ‌گونه امتیازی به قدرت‌های خارجی داده شود. شاه ضمن غیرعقلایی خواندن رفتار سیاسی مصدق سرانجام چنین نتیجه می‌گیرد که وی ارتباط نزدیکی با انگلیسی‌ها دارد (پهلوی، ۱۳۷۹: ۱۲۲). بنابراین هرگونه مصالحه‌ای که می‌توانست به حاکمیت ملی ایران خدشه‌ای وارد سازد و بر هویت اصلی نهضت سایه افکند، نمی‌توانست مورد قبول مصدق و جبهه ملی قرار گیرد.

به‌نظر می‌رسد تلاش برای حفظ استقلال سیاسی و نه فقط کسب امتیاز اقتصادی در نفت بود که ایده اصلی جنبش ملی را از مذاکره با انگلستان به‌سوی مبارزه با سلطه استعماری این کشور سوق داد. در چنین شرایطی چنین می‌نماید جدال اصلی مصدق با انگلستان منازعه بر سر تسلیم و مقاومت برای حفظ استقلال ایران بود و مصدق پیشنهاد هر نوع مذاکره‌ای را از سوی انگلستان فشار برای تسلیم نهضت ملی تلقی می‌نمود. در این زمینه محمدعلی موحد می‌نویسد مصدق اعتقاد داشت ایران باید نشان دهد که در مقاومت و پایداری دست‌کمی از بریتانیا ندارد و مبارزه در راه حفظ استقلال کشور به فداکاری بسیار

حزب توده از جمله عواملی می‌داند که عدم رسیدن به راه‌حل شرافتمندانه را باعث شده و نهضت را با شکست مواجه نموده است. وی اظهار می‌دارد که از نظر رمانتیک‌ها این نهضت نبردی برای استقلال و دمکراسی است (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۲۵-۲۲۶). کاتوزیان در کتاب دولت و جامعه در ایران نیز بر این باور است که آرمان‌گرایی مفهومی است که از حوزه‌های معنوی و عرفانی به سیاست داخلی و خارجی تسری پیدا کرده و الگوهای آن در قرن بیستم چنان بر نهضت‌های سیاسی ایران حاکم شده بود که هرگونه مصالحه سیاسی در آن‌ها خیانت تلقی می‌شد (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۹۹-۹۸).

این مهم را نباید از نظر دور داشت که مبارزه بر سر استقلال تا جایی موجه می‌نماید که سرسختی در این مسیر مبارزات سیاسی را به‌سوی مناقشه و درگیری نظامی با سلطه‌گران خارجی نکشاند و هویت اصلی جنبش یعنی حاکمیت ملی را در معرض مخاطره قرار ندهد؛ لذا آرمان‌گرایی بدون مصلحت‌اندیشی، می‌تواند اساس مطالبات نهضت را با خطر شکست مواجه سازد. نهضت ملی نفت با چنین چالش‌هایی روبه‌رو بود. به گفته جیمز بیل، در این بین انگلیس هم نیروی ناسیونالیستی رو به گسترش ایران را درک نکرد. این عدم درک متقابل یکی از عوامل اصلی گریز مصدق از سازش بود (جیمز بیل، ۱۳۷۱: ۱۰۶-۱۰۷). از نقطه نظر نجاتی نیز اندیشه ناسیونالیستی مصدق دستاورد پنجاه سال مبارزه و تجربه‌های زندگی سیاسی وی بود. مصدق اعتقاد داشت امپراتوری بریتانیا که تا دهه چهارم قرن بیستم هنوز یکی از کشورهای مقتدر به‌شمار می‌رفت به‌عنوان دشمن اصلی استقلال ایران خودنمایی می‌کرد که قدرت و نفوذش تنها محدود به شرکت نفت نمی‌شد بلکه عزل و نصب کارگزاران اصلی حکومت ایران از جمله نخست‌وزیران هم منوط به موافقت سفیر کبیر بریتانیا بود و جنبش ملی‌گرایانه ایرانیان در چنین فضایی به رهبری مصدق شکل گرفته بود (نجاتی، ۱۳۷۸: ۳۸-۳۹). جنبش ملی‌شدن نفت در ذیل گفتمان استقلال‌خواهی شکل گرفته بود و حتی اندیشه ناسیونالیسم نیز چنان‌که آبراهامیان می‌گوید در ادبیات سیاسی روشنفکران قرن نوزدهم به‌منظور مبارزه با سلطه استعماری و نفوذ اقتصادی و سیاسی امپریالیسم به‌وجود آمده بود تا ریشه‌های استثمارکننده امپریالیست‌ها را بخشکند (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۸۰).

دغدغه مصدق و اشتغال ذهنی وی مخالفت حقیقی با دخالت خارجی بود. مصدق در دوره چهاردهم نمایندگی اظهار نمود که ایرانی باید خودش خانه خود را اداره کند. یک روزنامه‌نگار فرانسوی در مورد مصدق نوشته است مخالفین وی او را انگلیسی می‌خوانند و روس‌ها به او به‌عنوان نوکر امپریالیسم آمریکا و انگلیس هم به وی برچسب کمونیسم می‌زند. اما در واقع مصدق یک قهرمان ملی است که بدون حمایت خارجی برای استقلال و آزادی کشورش مبارزه می‌کند (بیل، ۱۳۷۱: ۹۴). دلیل اینکه شاه نیز مصدق را به‌عنوان عامل انگلیس معرفی می‌کرد (پهلوی، ۱۳۷۹: ۱۲۲) این بود که قصد داشت از این طریق وجهه نظر استقلال‌خواهی نهضت را که اتحاد گروه‌های سیاسی مختلف را در جبهه‌ملی موجب شده بود، متزلزل نماید.

نیازمند است. از این روی، مصدق می‌خواست از مجلس سنا بپرسد آیا شاه می‌خواهد مبارزه را تا حصول پیروزی ادامه دهد یا مایل است با سازش کاری تسلیم سلطه انگلستان شویم وی شخصاً اطمینان دارد که پیروزی نزدیک است (موحد، ۱۳۷۸: ۴۵۳)؛ بنابراین از دید رهبری نهضت اصول اصلی آن یعنی استقلال ملی نمی‌توانست قابل مذاکره و سازش با دولت انگلستان باشد.

انگلستان همواره نگران بود که مبادا ملی‌شدن نفت کنترل را از دست این کشور خارج سازد. وزیر خارجه بریتانیا به ایالات متحده گوشزد می‌نمود که نرسیدن به هیچ توافقی با مصدق بهتر از رسیدن به توافقی است که راضی‌کننده نباشد، اگرچه مصلحت در این است که اصل ملی‌شدن نفت در منظر عامه پذیرفته شود؛ اما باید طوری برنامه‌ریزی شود که کنترل نفت از دست ایران خارج باشد (آبراهامیان، ۱۳۹۳: ۱۱۸-۱۱۹). بنابراین چالش اصلی در این مذاکره و مبارزه بر سر استقلال از یک طرف و تداوم سلطه استعماری از سویی دیگر بود. به گفته آبراهامیان بن‌بست مذاکرات نیز ناشی از برخورد اقتصادی بین ناسیونالیسم احیاءشده و رو به رشد ایران با امپریالیسم کهنه و فرتوت بریتانیا بود (آبراهامیان، ۱۳۹۳: ۱۴۵). به‌رغم پذیرش تحلیل‌های آبراهامیان که بر پایه یک‌سری از داده‌های اسنادی مطرح شده، نباید این باور تقویت شود که علت شکست مذاکرات را فقط باید در خارج جستجو کرد، بلکه نقش متغیر داخلی با ایجاد تفرقه از سوی محافل مختلف برجسته به‌نظر می‌رسد. از آنجایی که پیوند کاشانی و مصدق خود اتحادی علیه سلطه و استعمارگری انگلستان محسوب می‌شد و هر دو موضوع نفت را ابزار مناسبی برای مبارزه با انگلستان تشخیص داده بودند، دولت انگلستان نیز مساعی خود را در جلوگیری از این اتحاد به کار گرفت تا از این طریق آسان‌تر به مقصود اصلی خود دست یابد (به‌نود، ۱۳۶۹: ۳۳۲).

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که وقتی پایگاه اجتماعی و سیاسی رهبری نهضت تضعیف گردید و فضای بدبینی و تهمت از سوی محافل مختلف بر مذاکرات سایه افکند، ترس از ادامه مذاکره رسیدن به توافق را پیچیده ساخت. نجاتی به‌درستی اشاره می‌کند که چون هدف اصلی نهضت در ملی‌کردن نفت تأمین استقلال سیاسی و منافع ملی بود و وجه اقتصادی در درجه دوم اهمیت قرار داشت، در چنین شرایطی حتی پذیرش اصل تنصیف نیز به‌تنهایی نمی‌توانست استقلال سیاسی ایران را حفظ کند (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۸)؛ لذا به‌موازات گسترش فضای بدبینی در مذاکرات، نگرانی از کنترل سیاسی و اقتصادی انگلستان از سوی مصدق نیز افزایش می‌یافت.

۳. سیاست حزب توده در مذاکرات نفت

بررسی آثار و نوشته‌های مختلف چنین به‌نظر می‌رسد که یکی از عناصر مهم در برابر پیشنهادهای و مذاکرات نفتی مصدق با انگلستان حزب توده بود. محافل این حزب هرگونه مذاکره‌ای را با انگلستان و آمریکا به دلیل اینکه مصدق را دلال نفت معرفی می‌کردند، خیانت آشکاری می‌دانستند و با مذاکره و توافق بر سر نفت مخالفت می‌ورزیدند. در این میان مصدق هم از حزب توده به‌عنوان یک ابزار سیاسی در مقابل فشار این کشورها استفاده می‌نمود. میلانی می‌نویسد آن‌ها در تعقیب سیاست خارجی اتحاد جماهیر شوروی به مخالفت با مصدق می‌پرداختند و او را وابسته به طبقه متوسط واپس‌گرا و اشراف‌زاده مخالف انگلیس که در خدمت منافع امپریالیسم آمریکا قرار داشت، معرفی می‌کردند. در واقع آن‌ها جنبش مردمی را از منظر جنگ سرد و نه منافع ملی ایران تحلیل می‌کردند (میلانی، ۱۳۸۱: ۹۳-۹۲). ایرج اسکندری از رهبران حزب توده این موضع حزب را به شدت مورد انتقاد قرار می‌دهد و خطاب به هم‌مسلمانان خود می‌گوید چرا شما با وجود آنکه مصدق از پایگاه بورژوازی ملی علیه انحصار خارجی نفت مبارزه می‌کند، به او حمله می‌کنید (اسکندری، ۱۳۷۲: ۲۶۱).

دلایل اصلی مخالفت حزب توده با نهضت ملی و رهبری آن را می‌توان در ترجیح منافع گروهی و حزبی به‌جای در نظر گرفتن منافع ملی جستجو نمود. در چنین شرایطی حزب توده باهدف شکست نهایی نهضت و رهبری آن، سعی داشت هرگونه مذاکره و مصالحه‌ای را خیانت قلمداد کند. بنابر اظهارات نیکی کدی خط و مشی کلی حزب توده در دوران مبارزه بر سر نفت این بود که شعارها و مطالبات ملی‌گرایانه مردم را با دلایلی همراه سازد که ایران در صورت قطع کلیه مناسبات خود با غرب و اتکای انحصاری بر تجارت با شوروی و اعتماد به این کشور وضعیت مناسب‌تری پیدا خواهد نمود (کدی، ۱۳۷۹: ۲۳۶).

بر پایه اهداف ایدئولوژیک حزب توده و در راستای منافع شوروی، این حزب قادر نبود منافع ملی را در ماجرای نفت در وجهه همت خود قرار دهد. احسان طبری در خاطرات خود دو خط متمایز از هم را در جریان ملی‌کردن نفت مطرح می‌سازد، یکی خط آیت‌الله کاشانی که هدف آن وحدت کشورهای مسلمان علیه امپریالیسم و کمونیسم بود و دیگری خط مصدق مبنی بر مبارزه با سلطه انگلستان و درعین حال مدارا با آمریکا و دربار و قوام و زاهدی به‌منظور حفظ نام نیک برای خود بود. به باور طبری حزب توده نتوانست این دو خط را از هم تشخیص دهد؛ لذا نه با مشی ملی‌گرایانه مصدق همراهی نشان داد و نه با روش آیت‌الله کاشانی همگام شد. به همین جهت کارش خراب‌کاری در نهضت نفت نام گرفت. هر چند طبری در جای دیگری می‌گوید حزب توده دوره دوم حکومت مصدق را که اختلاف بین رهبران نهضت بالا گرفته بود، دوران تصحیح مشی خود در برابر مصدق می‌نامد (طبری، ۱۳۷۳: ۱۵۶-۱۵۹). اگر تفسیر طبری از نظریه‌پردازان اصلی حزب کمونیست رادر نظر بگیریم، خرابکاری‌های داخلی این حزب و کارشکنی در حصول به یک توافق بین‌المللی در مذاکرات نفت بیشتر آشکار می‌شود. در واقع حزب توده در مقابل آن دو خط متمایز راه سوم و مستقلی را برای کسب قدرت سیاسی در ایران جستجو می‌کرد. پیروی از سیاست‌های شوروی یکی از مؤلفه‌های مهمی بود که خط و مشی حزب توده را آشکار می‌ساخت. اظهارات مریم فیروز همسر کیانوری این دنباله‌روی را بیشتر مشخص می‌نماید. وی می‌گوید: «ما هیچ‌وقت پنهان نکردیم که از شوروی دفاع می‌کنیم» (فیروز، ۱۳۷۳: ۱۰۸).

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که وقتی پایگاه اجتماعی و سیاسی رهبری نهضت تضعیف گردید و فضای بدبینی و تهمت از سوی محافل مختلف بر مذاکرات سایه افکند، ترس از ادامه مذاکره رسیدن به توافق را پیچیده ساخت. نجاتی به‌درستی اشاره می‌کند که چون هدف اصلی نهضت در ملی‌کردن نفت تأمین استقلال سیاسی و منافع ملی بود و وجه اقتصادی در درجه دوم اهمیت قرار داشت، در چنین شرایطی حتی پذیرش اصل تنصیف نیز به‌تنهایی نمی‌توانست استقلال سیاسی ایران را حفظ کند (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۸)؛ لذا به‌موازات گسترش فضای بدبینی در مذاکرات، نگرانی از کنترل سیاسی و اقتصادی انگلستان از سوی مصدق نیز افزایش می‌یافت.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که وقتی پایگاه اجتماعی و سیاسی رهبری نهضت تضعیف گردید و فضای بدبینی و تهمت از سوی محافل مختلف بر مذاکرات سایه افکند، ترس از ادامه مذاکره رسیدن به توافق را پیچیده ساخت. نجاتی به‌درستی اشاره می‌کند که چون هدف اصلی نهضت در ملی‌کردن نفت تأمین استقلال سیاسی و منافع ملی بود و وجه اقتصادی در درجه دوم اهمیت قرار داشت، در چنین شرایطی حتی پذیرش اصل تنصیف نیز به‌تنهایی نمی‌توانست استقلال سیاسی ایران را حفظ کند (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۸)؛ لذا به‌موازات گسترش فضای بدبینی در مذاکرات، نگرانی از کنترل سیاسی و اقتصادی انگلستان از سوی مصدق نیز افزایش می‌یافت.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که وقتی پایگاه اجتماعی و سیاسی رهبری نهضت تضعیف گردید و فضای بدبینی و تهمت از سوی محافل مختلف بر مذاکرات سایه افکند، ترس از ادامه مذاکره رسیدن به توافق را پیچیده ساخت. نجاتی به‌درستی اشاره می‌کند که چون هدف اصلی نهضت در ملی‌کردن نفت تأمین استقلال سیاسی و منافع ملی بود و وجه اقتصادی در درجه دوم اهمیت قرار داشت، در چنین شرایطی حتی پذیرش اصل تنصیف نیز به‌تنهایی نمی‌توانست استقلال سیاسی ایران را حفظ کند (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۸)؛ لذا به‌موازات گسترش فضای بدبینی در مذاکرات، نگرانی از کنترل سیاسی و اقتصادی انگلستان از سوی مصدق نیز افزایش می‌یافت.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که وقتی پایگاه اجتماعی و سیاسی رهبری نهضت تضعیف گردید و فضای بدبینی و تهمت از سوی محافل مختلف بر مذاکرات سایه افکند، ترس از ادامه مذاکره رسیدن به توافق را پیچیده ساخت. نجاتی به‌درستی اشاره می‌کند که چون هدف اصلی نهضت در ملی‌کردن نفت تأمین استقلال سیاسی و منافع ملی بود و وجه اقتصادی در درجه دوم اهمیت قرار داشت، در چنین شرایطی حتی پذیرش اصل تنصیف نیز به‌تنهایی نمی‌توانست استقلال سیاسی ایران را حفظ کند (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۸)؛ لذا به‌موازات گسترش فضای بدبینی در مذاکرات، نگرانی از کنترل سیاسی و اقتصادی انگلستان از سوی مصدق نیز افزایش می‌یافت.

مذاکرات نفت افزود و راه رسیدن به مقصود را به زیان حاکمیت ملی برای دو مطالبه سلطه و سهم‌خواهی بیگانه بیش از پیش هموار ساخت.

۴. سیاست سهم‌خواهی آمریکا در مذاکرات نفت

مهم‌ترین پرسش‌هایی را که در این خصوص می‌توان مطرح ساخت و بر پایه آثار و نوشته‌های موجود مورد بررسی قرارداد این است که اولاً آمریکا در مناقشات نفتی ایران و انگلیس چه اهداف عمده‌ای را تعقیب می‌نمود؟ ثانیاً بنابر کدام دلیل دولت آمریکا در مرحله اول و به‌طور مشخص در زمان ترومن از جنبش ملی‌شدن نفت حمایت کرد؛ ولی سرانجام در دوره دوم نخست‌وزیری مصدق ضمن میانجی‌گری بین ایران و انگلیس اندک‌اندک سیاست هماهنگی را با دولت انگلستان در کودتای ۲۸ مرداد و سقوط مصدق در پیش گرفت؟. از بررسی و مطالعه آثار و نوشته‌های موجود در پاسخ به هر یک از این‌گونه پرسش‌ها مطالب پراکنده و مجزائی می‌توان دریافت نمود؛ اما در شرایطی می‌توان شناخت دقیق و عمیقی از اهداف باطنی آمریکا به‌دست آورد که سیاست آمریکا را از حمایت اولیه نهضت ملی‌شدن نفت تا تشریک مساعی با انگلستان در سقوط نهضت با دیدگاهی پیوسته در نظر گرفت. با چنین رویکردی می‌توان به این تحلیل نزدیک شد که از نقطه عزیمت سیاست آمریکا در موضوع نفت تا همگامی با انگلستان در سرنگونی مصدق، دیپلماسی این کشور در برابر نهضت ملی، گویی هدف واحدی را دنبال می‌کرد و به‌صورت تاکتیکی، مرحله به مرحله سیاست خود را عوض می‌نمود تا در نهایت موفق شود سهم‌شدن در منافع نفتی ایران را به انگلستان بقبولاند و سرانجام از طریق سرنگونی مصدق خواسته خود را بر ایران نیز تحمیل نماید.

به گفته بهار دولت آمریکا یک استراتژی تغییرناپذیری برای کسب سلطه بر منابع نفت و یک تاکتیک نرم و دوپهلوی را برای رسیدن به این هدف در برنامه سیاست خود قرار داده بود و از جنبش ملی‌شدن نفت برای تحت فشار قراردادن ایران حمایت می‌کرد تا زمینه سلطه شرکت‌های نفتی آمریکایی را فراهم سازد و دولت ایران را به اصل تنصیف منابع و تفویض کار به شرکت‌های خارجی راضی نماید. ایران و آمریکا هر دو با دولت انگلیس و شرکت نفت مبارزه می‌کردند؛ ولی با انگیزه‌های متفاوت، یعنی ایرانیان برای حفظ حقوق پایمال شده خود می‌کوشیدند و آمریکا هم برای کسب منافع در نفت ایران تلاش می‌نمود (بهار، ۱۳۵۷: ۶۱۳).

سیاست کلی آمریکا را نسبت به نهضت ملی ایران به سه دوره مشخص تقسیم کرده‌اند: ۱. پشتیبانی از حقوق حقه ایران به‌منظور شکستن انحصار نفتی انگلستان، ۲. میانجی‌گری دوستانه در حل اختلاف ایران و انگلستان، ۳. هم‌سوئی با انگلستان و شرکت نفت در براندازی حکومت ملی (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۵۵).

بر پایه چنین دوره‌بندی، به‌نظر می‌رسد براساس یک سیاست تاکتیکی دولت آمریکا به‌منظور سهم‌شدن در منابع نفتی ایران در بادی امر اعلام داشت با ملی‌کردن نفت ایران مخالفت نخواهد کرد؛ به همین دلیل در چندین گزارش در پاسخ به درخواست سفیر انگلیس

مهم‌ترین ابزار تبلیغاتی را که حزب توده مورد بهره‌برداری قرار داد این بود که مصدق را عامل امپریالیسم آمریکا معرفی می‌کرد تا هرگونه مذاکره‌ای را در سطح بین‌المللی صرف‌نظر از نتیجه احتمالی آن به اتهام سازش تخطئه و بین نیروهای سیاسی تفرقه ایجاد کند. یکی از روزنامه‌های حزب توده در آن دوران می‌نویسد: «دولت مصدق با پیروی محض از امپریالیسم آمریکا راه خیانت و سازش با شرکت نفت جنوب را در پیش گرفته است» (به‌سوی آینده، شماره ۳۲۷-۵/۴-۱۳۳۰، به نقل از جامی، ۱۳۶۷: ۵۹۲). جراید حزب توده در این دوران سعی داشتند مصدق و ایالات متحده را به اتهام استعمارگر بودن لجن‌مال کنند تا از این طریق خود را تنها ملئون واقعی در ایران تصویر نمایند (کاتم، ۱۳۷۱: ۳۲۱). حزب توده از پشتیبانی اکثریت مردم از جبهه ملی و مصدق به‌شدت عصبانی بود و با آن مخالفت می‌ورزید و آن را یک جریان دروغین اصلاح‌طلبی می‌نامید که با شعارهای خود می‌کوشید ملت ایران را از مبارزه صحیح و عمیق اجتماعی منحرف سازد و با انتشار جزوه‌ای تحت عنوان ماهیت جبهه ملی آن را جبهه امپریالیستی و ضدملی و عامل استعمار می‌نامید (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۱۹۶-۱۹۵).

به‌گفته کاتوزیان، هنگامی که ترومن رئیس‌جمهور آمریکا در ۲۳ خرداد ۱۳۳۰ اورل هریمن را برای یافتن راه‌حلی به تهران فرستاد حزب توده این سفر را شاهدهی برای اثبات خیانت مصدق قلمداد نمود و در روز ورود وی تظاهرات بزرگی بر پا کرد که به خونریزی انجامید (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۷۳)؛ لذا به‌نظر می‌رسد ورود هریمن به ایران در آغاز کشمکش‌های نفتی و کارشکنی‌های حزب توده در مقابل نهضت ملی و رهبری آن نخستین تلاش این حزب برای جلوگیری از هرگونه مذاکره و توافقی در رابطه با مناقشات نفتی ایران و انگلیس بود که بر سپهر سیاسی آن دوران به شدت تأثیر گذاشت.

در سفر مصدق به آمریکا، والترز، مترجم هریمن، ضمن صحبت با مصدق به او گفت «آقای دکتر اقامت طولانی شما در آمریکا امیدهای زیادی در باره حل مشکل در ایران و دنیا ایجاد کرده بود، با این وجود حالا که با دست‌خالی و بدون نتیجه عازم ایران می‌شوید، چگونه این مسئله را برای مردم و محافل سیاسی توجیه خواهید کرد. مصدق در پاسخ گفت شما اشتباه می‌کنید دست‌های خالی من بر قدرت من در ایران خواهد افزود و موقعیت من را بیشتر تقویت خواهد نمود؛ چراکه اگر با دست پر می‌رفتم در توجیه سازش و توافق خود برای مردم دچار اشکال می‌شدم». مصدق که با قطع درآمدهای نفتی مواجه شده بود از سوی حزب توده متهم به سازش‌کاری و ساخت‌وپاخت با امپریالیسم آمریکا شده بود، در حالی که عناصر دست راستی نیز وی را متهم به گرایش به کمونیسم کرده بودند (روبین، ۱۳۶۳: ۷۲) و این فرهنگ سیاسی حزب توده به سایر مخالفان نهضت ملی نیز سرایت نمود.

حزب توده و روزنامه‌های مخفی آن به پیروی از سیاست شوروی، ضمن اتهام خیانت و سازش به مصدق، خرید اوراق قرضه از سوی وی را نیز تحریم نمودند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۱۹۸). بنابراین خطومشی حزب توده بدون توجه به منافع ملی بر پیچیدگی و بحران

خارجی‌اش را هم بر دوستی با آمریکا قرار داده بود (بهنود، ۱۳۶۹: ۳۳۳).

برخی از نویسندگان معتقدند در زورآزمایی میان مصدق و بریتانیا با بسیج ضد استعماری و بحران ناسیونالیستی ایران، سرانجام این آمریکا بود که برنده شد و انگلستان چون موفق نشده بود بدون مساعدت آمریکا کنترل نفتی خود را حفظ کند، بازنده قلمداد شد (دیگار و دیگران، ۱۳۷۱: ۱۴۸-۱۴۷)؛ اما برخلاف چنین دیدگاهی که خواست ایران را در این کشمکش‌ها نادیده می‌پندارد، به نظر می‌رسد بازنده واقعی این منازعات، حاکمیت ملی ایران بود که نه تنها استقلالش را در برابر استعمار خارجی از دست داد، بلکه برنده دیگر این بازی پریچ‌وخم، استبداد داخلی نیز بود که نهضت دموکراسی‌خواهی را با چالش‌های زیادی مواجه ساخت و بلکه موفق شد از صحنه سیاست داخلی به حاشیه براند. علاوه بر تشریک مساعی انگلیس و آمریکا، شاه و دربار نیز با دولت آمریکا بر سر سقوط مصدق با یکدیگر به تفاهم رسیدند و انگلیس هم با این جریان همراه شد و سهم نفتی آمریکا را پذیرفت.

اگرچه آمریکا در مرحله اول بارها از انگلستان خواسته بود که اصل ملی شدن را بپذیرد، اما بیان این مطلب بدان معنی نیست که با برخی از تحلیل‌ها همراه شویم و سیاست این کشور را در این مرحله بی‌طرفی منصفانه قلمداد کنیم و دوره بعدی را نیز تغییر به‌سوی میانجی‌گری مثبت به نفع بریتانیا بعد از شکست مذاکرات استوکس بنامیم (ذوقی، ۱۳۸۰: ۹۹). این‌گونه تحلیل‌ها اگر همسویی و همدلانه با سیاست‌های آمریکا به عنوان کشوری که تا آن موقع سابقه نفوذ امپریالیستی در ایران نداشت، مطرح نشده باشد، می‌تواند ناشی از سطحی‌نگری و ساده‌پنداری نسبت به مشی سیاسی آمریکا از ابتدا تا پایان نهضت ملی باشد. باری روبین مثل بسیاری از نویسندگان دیگر ضمن اشاره به نقش آمریکا در این مناقشه، سرسختی و لجاجت مصدق و یارانش را عامل شکست مذاکرات می‌داند و می‌گوید اگر مصدق و یارانش به‌جای لجاجت و سرسختی واقع‌بینی و انعطاف بیشتری در حل اختلافات خود با انگلستان نشان می‌دادند، حکومت آیزنهاور دلیلی برای مخالفت با وی نداشت. از دید روبین مشکل بزرگ مصدق این بود که احساساتی را برانگیخته بود که قادر به کنترل آن نبود و انتظاراتی را بوجود آورده بود که نمی‌توانست جامه عمل بپوشاند (روبین، ۱۳۶۳: ۶۳-۶۴).

در ارزیابی چنین دیدگاهی می‌توان خاطر نشان ساخت منطقی به‌نظر می‌رسد اگر مصدق در منازعه نفتی با یک راه‌حل شرافتمندانه به توافقی رضایت‌مندانه دست می‌یافت؛ لذا شاید بتوان تا حدودی در وهله اول بر دیدگاه منوچهر فرمانفرمائیان که از نزدیک مصدق را می‌شناخت صحنه گذاشت. وی می‌گوید مصدق همیشه یک سیاست‌مدار مخالف بود و نه یک نفت‌گر و در نتیجه نمی‌دانست چطور مصالحه کند. روش او پیوسته این بود که دست به اقداماتی بزند تا در چشم مردم جلوه کند و همین بی‌باکی گستاخانه بود که مصدق را در چشم مردم قهرمان بزرگی جلوه داد (فرمانفرمائیان و فرمانفرمائیان،

در این کشور به‌صراحت اعلام می‌کند که دولت انگلستان باید اصل ملی شدن نفت را بپذیرد و براساس آن به مذاکره با دولت ایران مبادرت ورزد. انگلستان در این دوران سعی داشت از طریق زور، تهدید، فشار و ارعاب مصدق را مجبور به مذاکره کند؛ ولی دولت ترومن با اعزام نیروهای نظامی به ایران و استفاده از زور مخالفت می‌کرد و این اقدام را دیوانگی محض می‌دانست (ذوقی، ۱۳۸۰: ۷۵).

ذوقی و برخی از نویسندگان دیگر به دلیل نادیده‌گرفتن تمامی مراحل رفتار سیاسی آمریکا در قبال ملی شدن نفت در پیوند با مطالبه غایی این کشور، دچار نوعی از دوگانگی تحلیل شده‌اند. براساس چنین نگرشی ذوقی از یک سو می‌گوید آمریکا در اصل با ملی شدن نفت مخالف بود و از طرف دیگر با اتکاء به بیانیه و واشنگتن و رویکرد دستگاه دیپلماسی این کشور اظهار می‌دارد که آمریکا به انگلستان به‌صورت مکرر توصیه می‌نمود که اصل ملی شدن شرکت نفت را بپذیرد (ذوقی، ۱۳۸۰: ۷۶)؛ لذا برخلاف چنین نگرش‌هایی، اگر تمامی مراحل سیاست آمریکا را مرتبط با یکدیگر برای نائل شدن به مقصود اصلی در منابع نفتی ایران در نظر بگیریم، رفتار سیاسی آمریکا در هر سه مرحله مذکور هدف واحدی را نشان می‌دهد و فقط تاکتیک‌های این کشور در هر یک از مراحل متفاوت است. بنابراین آمریکا در وهله اول با ملی شدن نفت ایران به این دلیل موافق بود تا موقتاً دست شرکت نفت و دولت انگلستان از ایران کوتاه شود و زمینه ورودش فراهم گردد؛ اما در این مسیر با در دست گرفتن کنترل نهایی منابع نفتی به دست ایران هم در بلند مدت مخالفت می‌ورزید تا مانعی بر سر راه سهیم شدن در سود و منافع نفتی ایران وجود نداشته باشد. به‌گفته بهار آمریکا در باطن تمایل نداشت که ایران و انگلستان با یکدیگر به مصالحه و سازشی در مذاکرات برسند و رضایت هم نمی‌داد که دولت انگلیس شرایط ایران را بپذیرد؛ چراکه توفیق دولت ایران در ملی کردن صنایع نفت ممکن بود الگوی تقسیم ۵۰-۵۰ را در سراسر مناطق نفت خیز تسری دهد و نظم مستقر نفتی را به زبان هر دو کشور از میان بردارد؛ به همین دلیل هر دو دولت در ضدیت با قانون نه ماده‌ای اتفاق نظر داشتند (بهار، ۱۳۵۷: ۶۳۳). بهار می‌افزاید آمریکا بنای تهدید انگلستان را گذاشته بودند که اگر به زور توافقی میان ایران و انگلستان روی دهد، نفت ایران را خریداری خواهند کرد؛ لذا توافق ایران و انگلستان محال به‌نظر می‌رسید (بهار، ۱۳۵۷: ۶۲۳-۶۲۲).

سیاست آمریکا در مناقشات نفتی ایران با انگلستان یک دیپلماسی دوپهلوی بود. این کشور همواره دولت ایران را امیدوار به حمایت از آمریکا نگه می‌داشت. در این میان دست‌های پیدا و پنهانی نیز سیاست‌مداران انگلستان را تشویق می‌کردند که به‌منظور تضعیف مصدق از هرگونه مذاکره جدی با وی امتناع ورزند. خانم لمبتون به‌عنوان مشاور وزارت امور خارجه در سال ۱۳۳۰ پیشنهاد کرد که دولت بریتانیا در راستای تضعیف مصدق از توافقی با وی خودداری کند و حتی تلاش‌های آمریکا را برای یافتن یک راه‌حل جهت مصالحه و سازش رد نماید (آبراهامیان و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۰). در چنین شرایطی به‌گفته بهنود مصدق نیز اساس سیاست داخلی خود را بر مردم گذاشته بود و پایه سیاست

در ۲۴ خرداد برگزار شد (ذوقی، ۱۳۸۰: ۸۳). اینکه جکسن پس از ورود به تهران در برابر خبرنگاران گفت که شرکت با نوعی ملی‌شدن نفت ایران موافقت دارد و مایل است سازشی براساس اصل پنجاه - پنجاه بین طرفین به‌وجود آید و مصدق هم در پاسخ به وی گفت که ملی‌شدن انواع ندارد بلکه معنی آن همان است که در قانون مصوب ایران آمده است (موحد ج اول، ۱۳۷۸: ۱۹۷). از یک سو نشانه‌ای از سیاست سلطه انگلیسی در اولین مذاکرات نفتی علیه قانون ملی‌شدن نفت ایران دارد و از سویی دیگر پاسخ هوشمندانه مصدق می‌رساند که وی در نخستین قدم هر پیشنهادی را در مذاکرات با ترازوی تطابق آن با اصل ملی‌شدن و حاکمیت ملی مورد ارزیابی و سنجش قرار می‌دهد. در زمان مذاکره بر سر این پیشنهاد بود که مصدق از ترس فدائیان اسلام به مجلس پناه جسته بود که خود حاکی از این بود که هرگونه مصالحه‌ای با انگلستان می‌توانست رهبری جنبش را به سرنوشت رزم‌آرا دچار کند؛ لذا به دلیل اینکه پیشنهاد جکسون با روح قانون ملی‌شدن توافقی نداشت، نمی‌توانست مورد قبول مصدق قرار گیرد. سیاست سهم‌طلبی آمریکایی نیز در میان این دو خواسته متعارض اهداف خاص خود را دنبال می‌کرد. هنری گریدی سفیر آمریکا وساطت نمود و خطاب به مصدق گفت که طرح جکسون می‌تواند مقاصد ایران را با رعایت اصل ملی‌شدن برآورده سازد، اما به گفته موحد، مصدق محکم ایستاد و هیچ‌گونه نرمشی در این زمینه از خود نشان نداد ((موحد ج اول، ۱۳۷۸: ۱۹۹).

نکته قابل توجه در چالش بین دو مطالبه متعارض ایران و انگلیس این است که در این‌گونه مذاکرات هر دو می‌کوشیدند آمریکا را علیه یکدیگر به میدان مذاکره و در اصل مبارزه دعوت نمایند؛ شاید به دلیل همین خواست دوجانبه بود که آمریکا در تمامی پیشنهادها نقش داشت و در مذاکرات نیز حاضر بود. حتی زمانی که روابط ایران و انگلیس در ۳۰ مهر ۱۳۳۱ قطع شد آمریکا از طریق سفیر خود لویی هندرسون باب مذاکرات را باز گذاشته بود. بعد از آن بود که کار به دیوان لاهه کشید و با دفاع مصدق به نفع ایران رأی صادر شد (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۱۷۳-۱۷۱). پیروزی در لاهه باعث شد مصدق از این پس با نگرشی حقوقی به مسئله نفت بنگرد و به‌عنوان یک حقوق‌دان با اعتقاد به حقانیت ایران در برابر زیاده‌خواهی انگلستان ایستادگی بیشتری در مذاکرات از خود نشان دهد. اما چنین به نظر می‌رسد که نباید مصدق در این دوره باب مذاکره با انگلستان را می‌بست؛ چراکه این شرایط باعث شد این کشور با همدستی آمریکا برای سرنگونی وی و شکست نهضت توطئه کنند و انگلیس هم به تدریج سهم آمریکا را در مناقشات نفتی بپذیرد. احسان طبری از رهبران و نظریه‌پردازان کمونیست و حزب توده می‌گوید روزولت پیش‌بینی می‌کرد انگلستان از ترس آنکه مبادا همه چیز را از دست بدهد به تقدیم قسمتی از امتیازات خود به آمریکا راضی شد و قبول نمود که در ایران نقش امپریالیسم درجه دوم را ایفاء کند و جای خود را به آمریکا بسپارد (طبری، ۱۳۷۳: ۵۷). در شرایط بسیار پیچیده مذاکرات میان انگلستان و مصدق به نظر می‌رسد پیروزی روایت سهم‌طلبی آمریکا که سرانجام با کودتا به سلطه این

۱۳۸۰: ۳۲۶-۳۲۷). هرچند در بیان چنین اظهاراتی، اغراض و رقابت‌های شخصی نیز نهفته است، اما به نظر می‌رسد این‌گونه رفتارهای سیاسی مصدق که نمی‌توان آن‌ها را نادیده گرفت، بیشتر بازتاب فشار مخالفان داخلی از یک‌طرف و تقابل پیشنهادها با آرمان‌های اصلی نهضت از سویی دیگر بود. مصدق بر سر سازش با آرمان‌های نهضت از سوی محافل مختلف همواره تهدید می‌شد. روبین خودش می‌نویسد آیت‌الله کاشانی در مبارزه با انگلیسی‌ها سرسخت‌تر از مصدق بود و هنگام مسافرت هریمن به تهران وی به دیدار کاشانی شتافت و ایشان به او گفت اگر مصدق در این مبارزه تسلیم شود خون او هم مثل رزم‌آرا ریخته خواهد شد (روبین، ۱۳۶۳: ۷۰). به گفته آبراهامیان کاشانی همچنین به رهبران فدائیان اسلام گفت تا وقتی جبهه ملی این مبارزه مقدس و ملی را علیه انگلیس ادامه دهد کاملاً پشتیبان مصدق خواهد بود (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۳۳۰).

آیزنهاور رئیس‌جمهور آمریکا هم حسن‌نیت چندانی از خود نشان نمی‌داد. وی در نامه‌ای از مصدق رسماً خواسته است که پرداخت گرامت عدم‌النفع را به انگلستان بپردازد و در جواب درخواست کمک مصدق هم نوشته بود امیدوارم تا فرصت باقی است برای جلوگیری از بدتر شدن وضع کنونی کوشش‌هایی در حدود قدرت خود به عمل آورد. اما در همین موقع کرومیت روزولت پس از سفر به اروپا و ملاقات با اشرف خواهر شاه عملاً کار کودتا را آغاز کرده بود و مصدق با نامه آیزنهاور دریافت بود که ماه‌عسل او با آمریکا به پایان رسیده و چاره‌ای جز مقاومت و ادامه مبارزه ندارد و یا باید رهبری نهضت را رها کند (بهنود، ۱۳۶۹: ۳۷۳). آیزنهاور و برادران دالس در تجارت بین‌الملل مصرانه پشتیبان منافع کسب و کار در آمریکا بودند و توافق نهایی که در سال ۱۳۳۳/۱۹۵۴ با دولت زاهدی امضاء شد، ۴۰ درصد از سهم تولید نفت را به شرکت‌های آمریکایی واگذار نمود (گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۱۴۴) و این غایت سیاست آمریکا در برابر نهضت ملی و مذاکرات نفت بود.

شکل (۱). مثلث مطالبات سه‌گانه در دیپلماسی مذاکرات نفت

۵. ستیز و چالش مطالبات سه‌گانه بر سر طرح جکسون
اولین هیئت حل اختلاف نفتی در ۲۲ خرداد ۱۳۳۰ به ریاست باسیل جکسون معاون هیئت مدیره شرکت روانه ایران شد و نخستین نشست

ملی نفت عملیات را برعهده گیرد که مصدق این شرایط را قبول نکرد (موحد، ۱۳۷۸: ۲۲۲-۲۲۱). در توافقنامه اولیه در ۱۲ مرداد ۱۳۳۰ قید شده بود که هر مقدار نفت را که انگلیس می‌خواهد به قیمت رایج در خلیج فارس به آن کشور بفروشد و قرارداد ۲۵ ساله‌ای با دولت انگلیس برای تضمین فروش نفت با چنین شرایطی امضاء کند ولی در کل شرایط مطروحه مورد موافقت طرفین قرار نگرفت. کاتوزیان عامل شکست مذاکرات و عدم رسیدن به مصالحه را ناشی از سرسختی استوکس در برابر خواست مصدق مبنی بر نپذیرفتن مدیر انگلیسی عامل عملیات می‌داند و می‌گوید این عدم پذیرش از سوی مصدق ناشی از ترس غیرمنطقی وی نبود بلکه به دلیل مداخلات شرکت نفت ایران و انگلیس در امور داخلی ایران بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۱۸-۲۱۹).

صرف نظر از بررسی یک‌به‌یک مفاد این طرح که در بسیاری از نوشته‌های تاریخی مربوط به این دوره به تفصیل بحث شده و بیان همه آن‌ها از اهداف و موضوع این گفتار خارج است، اما علت اصلی عدم پذیرش این طرح مشترک را نیز می‌توان در چارچوب مغایرت آن با آرمان استقلال و حاکمیت ملی مورد ارزیابی قرار داد. در همین خصوص نیکی کدی اعتقاد دارد که علت عدم پذیرش طرح‌های مشترک آمریکا و انگلیس در این واقعیت نهفته است که کنترل صنعت نفت و بخش اعظمی از منافع حاصله در دست خارجی‌ها باقی می‌ماند (کدی، ۱۳۷۵: ۲۳۵).

بنابراین، تضاد مطالبه اصلی نهضت یعنی حاکمیت ملی با خواست انگلیس از مذاکرات، یعنی سیاست سلطه نفتی از بنیادی‌ترین عوامل شکست این طرح محسوب می‌شود. در این بین کنشگری آمریکا را برای پیشبرد روایت سهم‌طلبی خود نیز نمی‌توان نادیده گرفت. مصدق در خاطراتش عدم رسیدن به توافق را در سیاست خارجی ناشی از ملاحظات منافع وطنی می‌داند و می‌گوید من در تمام مدت زمامداری خود با هیچ‌یک از دول بیگانه مؤثر در سیاست ایران از قبیل آمریکا و انگلیس و شوروی سازشی نداشته‌ام و مصالح مملکت را حتی به جان خود ترجیح داده‌ام و آنچه گفته و کرده‌ام تمام در منافع ملت ایران بوده و آنچه در این مملکت بر علیه من صورت گرفته طبق نظریاتی بود که سیاست خارجی ترسیم نموده بود و به امر بعضی از هم‌وطنانم اجرا گردید (مصدق، ۱۳۷۹: ۱۹۲).

بنابراین، دلیل شکست طرح استوکس - هریمن را نباید مثل برخی از نویسندگان صرفاً اقتصادی تلقی کنیم؛ بلکه این پیشنهاد همان‌گونه که مصدق اظهار نمود، با آرمان اصلی نهضت یعنی موضوع حاکمیت ملی در تضاد آشکاری قرار داشت. هریمن پس از شکست طرح و خروج از ایران در ملاقاتی با موریسون وزیر خارجه انگلیس اهداف پشت پرده این طرح را برملا می‌سازد و می‌گوید ایرانی‌ها تصور می‌کنند که میان دیدگاه‌های آمریکا و انگلستان اختلاف اساسی وجود دارد، موافقت شد که به خاطر اهداف مشترک ما بهتر است هر یک سیاستی مستقل ولی کاملاً هماهنگ در مورد ایران درپیش بگیریم (ذوقی، ۱۳۸۰: ۹۹-۹۸). به‌رغم چنین واقعیاتی برخی از نویسندگان از قبیل ماروین زونیس همچنان علت شکست این طرح و مأموریت هریمن را بدون

کشور بر ایران انجامید از سوی طرفین اصلی این مذاکرات قابل پیش‌بینی نبود؛ شاید به همین دلیل ستیز این دو مطالبه به سازشی که برای هر دو طرف راضی‌کننده باشد، منجر نشد.

جیمز بیل می‌گوید مصدق به‌صراحت گفت من قصد ندارم با هیچ‌کس کنار بیایم و به‌جای کنار آمدن با انگلیس چاه‌های نفت را گل خواهیم گرفت در چنین شرایطی آمریکا پی برد که انگلستان برای معامله سازگارتر است (بیل، ۱۳۷۱: ۱۴۰). برخلاف نظر شاه که سازش‌ناپذیری مصدق و رد این پیشنهادات را صرفاً ناشی از احساس منفی و طرز فکر وی می‌داند و می‌گوید انگلستان در هر دو جبهه پیروز شد (پهلوی، ۱۳۷۹: ۱۲۶-۱۲۵-۱۲۴) به نظر می‌رسد اولاً مصدق شخصاً مایل بود به یک توافق دو جانبه و منصفانه دست یابد اما وی با فشارهای سیاسی در داخل که شاه و دیگران این موضوع را نادیده می‌گیرند همواره نگران از هم پاشیدن اتحاد نیروهای سیاسی جبهه ملی بود؛ زیرا احساس می‌کرد پذیرش این پیشنهادات در تقابل آشکاری با آرمان استقلال‌طلبی نهضت قرار دارد. ثانیاً تقابل و ستیز دو مطالبه انگلیسی و ایرانی در این مذاکرات راه پیروزی را برای سهم‌طلبی آمریکا که دربار را نیز با خود همراه ساخته بود، هموار کرد.

۶. طرح استوکس - اورل هریمن و ستیز بدون سازش

پایه‌گذار اصلی این طرح نماینده آمریکا اورل هریمن بود که فرمول مصالحه را به انگلستان مطرح کرد و انگلیس هم پذیرفت و ریچارد استوکس وزیر مشاور دولت و مهرداد سلطنتی بریتانیا را در ۳۱ مرداد ۱۳۳۰/۱۹۵۱ به تهران اعزام کرد و یک پیشنهاد هشت‌ماده‌ای برای حل اختلاف طرفین مطرح ساخت. شالوده طرح این بود که سازمان عاملی برای خرید نفت ایران تشکیل شود و تردید اصلی مصدق نیز بر این اصل استوار بود که این سازمان باید نیابت شرکت ملی نفت ایران را در عملیات اکتشاف و استخراج و بهره‌برداری و پالایش برعهده بگیرد. در این میان هریمن برای متقاعد ساختن مصدق به پذیرش طرح می‌گفت که صاحب‌کار شرکت ملی نفت ایران است و سازمان عامل صرفاً عهده‌دار انجام خدماتی است که صاحب‌کار معین می‌کند و مصدق در پاسخ اظهار داشت بلی خدمتکاری که گنده‌تر از صاحب‌کار است.

قرارداد تقسیم ۵۰ - ۵۰ هرچند در شرایط عادی معقول به نظر می‌رسید، اما در مورد ایران که نفت خود را ملی کرده بود و می‌بایست غرامت هم بپردازد، با آرمان اصلی نهضت توافقی نداشت. استوکس توجیه می‌کرد که درآمد ایران با طرح پیشنهادی وی بالغ بر پنجاه میلیون لیره می‌شد یعنی سه برابر قبل و هریمن نیز از طرف آمریکا بیان کرد که دولتش با ملی کردن مخالف نیست ولی مصادره را نیز قبول ندارد و اگر با پرداخت غرامت همراه نباشد این اقدام همان مصادره است. در مقابل مصدق اصرار داشت که کارمندان موجود اعم از خارجی و ایرانی باید زیر نظر هیئت‌مدیره شرکت ملی نفت به کار خود ادامه دهند ولی استوکس و هریمن از پذیرش آن خودداری کردند و سرانجام استوکس پیشنهاد کرد که به‌جای سازمان عامل یک نفر مدیر عامل انگلیسی گذاشته شود و او زیر نظر هیئت مدیره شرکت

نفت جنوب اصرار می‌ورزید و تصمیم داشت بدون در نظر گرفتن وضع حقوقی عمل بهره‌برداری نفت جنوب را به دست بگیرند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۱۷۷-۱۷۸). بر اساس این پیشنهاد مقرر شد انگلیس و ایران بپذیرند که تولید و صادرات نفت دوباره برقرار شود مشروط بر آنکه نفت به وسیله بانک فروخته شود و درآمد حاصله به سه بخش تقسیم شود، بخشی از آن به ایران پرداخت شود، بخشی به شرکت سابق داده شود و بخشی تا دستیابی به توافق نهایی نزد بانک بماند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۲۰).

مصدق در گزارش خود به مجلس سنا در ۲۲ اردیبهشت ۱۳۳۱ سه دلیل عمده یعنی موضوع استخدام کارشناسان انگلیسی، اصرار وی بر اینکه بانک در سمت نمایندگی از سوی ایران عهده دار عملیات باشد و مسئله قیمت‌گذاری را عامل عمده‌ای در رد پیشنهاد معرفی می‌کند؛ اما مطابق اسناد وزارت امور خارجه آمریکا هیچ کدام از این سه دلیل عامل شکست مذاکرات نبود بلکه جوّ ایران در آن زمان موافق بازگشت انگلستان نبود (موحد، ۱۳۷۸: ۳۸۱-۳۸۰). کاتوزیان عدم پذیرش پیشنهاد بانک جهانی را بزرگ‌ترین خطای دوران زمامداری مصدق می‌داند که موجب شد ضربه سهمگینی بر نهضت ملی و استقلال مردم وارد سازد. وی این تصمیم مصدق را ناشی از تحریک مشاوران مصدق می‌داند که به او می‌گفتند اگر توافقی در این زمینه صورت گیرد حزب توده آن را به عنوان سند خیانت علیه مصدق استفاده خواهد کرد. وی این نتیجه‌گیری را که پذیرش پیشنهادهای بانک جهانی موجب از دست رفتن حمایت توده مردم می‌شود، اشتباه می‌داند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۲)؛ اما نجاتی به نقل از فؤاد روحانی نظر کاتوزیان را ناموجه و ناشی از عدم توجه به کیفیت شرایط پیشنهاد بانک می‌داند و با غیرمنصفانه خواندن چنین اظهاراتی در خصوص مردانی که برای استقلال ایران در شرایط دشوار کوشیده‌اند، رد پیشنهاد از سوی مصدق را یکی از تصمیمات شجاعانه او می‌داند که مطابق سود و مصلحت ایران بوده است (نجاتی، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۱).

تقریباً در غالب نوشته‌ها، این دو دیدگاه متضاد در خصوص لزوم توافق و یا عدم مصالحه در مذاکرات پیرامون پیشنهادهای مختلف و به خصوص طرح بانک جهانی وجود دارد و به نظر می‌رسد برخی از موافقان سازش و مخالف نظر مصدق که در راستای منافع ملی و نه غرض شخصی با تصمیم وی در مذاکرات مخالفت می‌کنند، دیدگاهی پسینی و غایت‌گرایانه و مصلحت‌جویانه را در کانون ارزیابی خود قرار داده‌اند؛ زیرا از نظر این گروه عدم توافق سرانجام موجب کودتا و شکست نهضت ملی و تسلط آمریکا و متحدانش شد و شکست دموکراسی‌خواهی را رقم زد. اما مخالفان سازش و طرفداران سیاست خارجی مصدق نظیر فؤاد روحانی و نجاتی، حفظ آرمان‌های ملی را موجهی بر عدم مصالحه قلمداد می‌نمایند. نجاتی در این خصوص می‌گوید که مصدق قبول پیشنهاد بانک جهانی را منافی با آرمان‌های ملت ایران و مغایر با قانون ملی شدن نفت می‌دانست. به همین دلیل وی دیدگاه کاتوزیان و دیگر کسانی که چنین عقیده‌ای دارند را نادرست می‌داند و سازش در این زمینه را در تضاد با استراتژی نهضت برای

در نظر گرفتن اهداف باطنی و پشت پرده آن صرفاً ناشی از لجاجت و سرسختی مصدق می‌دانند (زونیس، ۱۳۷۰: ۱۹۱-۱۹۲). بیان و نقد چنین دیدگاهی بدان معنی نیست که منکر و یا موافق سرسختی‌های مصدق در مقابل چنین طرح‌هایی باشیم، بلکه هدف این است با آشکار شدن نیت اصلی طراحان آن که با اصل ملی شدن و حاکمیت ملی در تضاد است، به زوایای گوناگون شکست و عدم‌پذیرش آن از سوی مصدق بیشتر پی ببریم.

از سخنان آشکار و نهان طراحان اصلی می‌توان نتیجه گرفت دو خوانش سلطه نفتی انگلیس و سهم‌خواهی آمریکا ضمن رقابت هوشمندانه با یکدیگر در صدد نوعی از مصالحه مودینه‌ای علیه حاکمیت ملی ایران بودند تا اینکه سرانجام سازش نهایی این دو مطالبه‌گری با پذیرش سهم مشارکت آمریکا از سوی انگلیس طی پیشنهاد مشترک ترومن - چرچیل به تاریخ پنجم شهریور ۲/۱۳۳۱ اوت ۱۹۵۲ به دلایلی که بهار می‌نویسد بر ما مجهول است، به دولت ایران تسلیم شد (بهار، ۱۳۵۷: ۶۱۷). آبراهامیان مأموریت ظاهری هریمن را پیدا کردن راه‌حلی برای سازش می‌داند که مورد قبول دو دوست آمریکا باشد اما مأموریت واقعی وی را به درستی و مطابق آنچه از اهداف پشت پرده گفته شد، متقاعد کردن مصدق می‌داند تا به وی بقبولاند که ملی کردن لزوماً به معنی کنترل نیست بلکه ملی شدن به معنی اختیار است (آبراهامیان، ۱۳۹۳: ۱۵۶).

از آنجا که مصدق به مقصود واقعی طراحان آمریکایی و انگلیسی پی برده بود در اکتبر سال ۱۳۳۰/۱۹۵۱ به ایالات متحده سفر کرد تا دلایل ایران را برای عدم پذیرش این طرح در مقابل شورای امنیت سازمان ملل مطرح سازد. از نقطه نظر ایران پیشنهاد هریمن - استوکس اگرچه شرط ملی شدن را در ظاهر تصدیق می‌کرد ولی شرط اساسی دوم یعنی قرار گرفتن کلیه عملیات صنعت نفت در دست دولت ایران و نیز پیش‌بینی تشکیل شرکت ملی نفت و شرط مهم پنجم یعنی تعلق داشتن همه درآمد نفت به دولت ایران را کاملاً تأیید نمی‌کرد و در شرط سوم هم از استخدام کارشناسان خارجی استقبال می‌نمود (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۹-۲۸). صرف‌نظر از جزئیات طرح، با دقت در فحوای کلی آن آشکار می‌شود که بسیاری از بندهای آن در راستای پیشبرد و تحکیم سیاست سلطه نفتی قرار داشت که با همکاری آمریکا با هدف مشارکت تهیه و تدوین شده بود و به دلیل اینکه با مطالبه اصلی ایران یعنی ملی شدن به معنی حفظ استقلال، در تضاد بود از سوی مصدق مورد مخالفت قرار گرفت و پذیرفته نشد.

۷. چالش توافق بر سر پیشنهاد بانک جهانی و طرح‌های

دیگر

پیشنهاد‌های بانک بین‌المللی توسعه که سرانجام با موافقت آقای گارنر معاون بانک، هیئتی در ۲۲ بهمن ۱۳۳۰ به تهران آمد و پس از چندین جلسه مذاکرات که تا ۲۵ اسفند همان سال ادامه داشت، به این دلیل از سوی مصدق پذیرفته نشد که با قوانین ملی شدن مطابقت نداشت؛ زیرا بانک برای به خدمت گماشتن کارشناسان انگلیسی در مؤسسات

مسئول اکتشاف، تولید و حمل‌ونقل نفت خام و نیز فروش پالایشگاه آبادان به یک شرکت غیرانگلیسی اشاره داشت، از سوی آیدن وزیر امور خارجه انگلیس به دلیل مخالفت آشکار وی با اصل ملی‌شدن نفت ایران و نیز به دلیل اینکه یک سازمان سفارش‌های برای خرید و حمل‌ونقل نفت ایران در نظر گرفته شده بود، پذیرفته نشد. (بیل، ۱۳۷۱: ۱۲۹-۱۲۸).

مصدق معتقد بود تمامی پیشنهادهایی که در قالب‌های مختلف از سوی انگلستان به ایران ارائه می‌شد، با هدف زدن تیشه به ریشه قانون ملی‌شدن صنعت نفت ایران مطرح می‌گردید و با این ترس همراه بود که مبدا این سابقه به خاورمیانه و دیگر مناطق نیز سرایت کند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۸۶: ۱۹۲). وی تمامی این پیشنهادهای را در مذاکرات نفتی نوعی ستیز با طرف مقابل بر سر ملی‌شدن می‌دانست؛ لذا در برابر پیشنهاد مشترک ۸ شهریور ۱۳۳۱ هندرسون سفیر آمریکا و میدلتون کاردار انگلیس از موضع آرمان اصلی نهضت پاسخ داد که ملت ایران هرگونه شرایطی را که با استقلال سیاسی و اقتصادی و شرافت ملی آن سازگار نباشد، نخواهد پذیرفت و اعلام داشت که هدف انگلیس از این پیشنهاد نیز رفع اختلاف نیست؛ بلکه اتخاذ سیاست دفع‌الوقت است (همان: ۱۸۱). در نتیجه چنان‌که از شواهد و قرائن موجود برمی‌آید از دید رهبری نهضت علت عدم‌پذیرش تمامی طرح‌ها و پیشنهادهای در وهله اول سیاسی است و نه اقتصادی، در حالی که طرح‌های مطرح‌شده در باطن خود اهداف سیاسی و سلطه‌طلبی و نفوذ اقتصادی را دنبال می‌کردند؛ ولی در صدد حل مناقشات اقتصادی بر سر نفت بودند و همین تناقضات رسیدن به توافق را در فضای سیاسی آن روزگار بسیار پیچیده ساخته بود.

۸. نتیجه‌گیری

از مجموع مباحث مطروحه در این تحقیق، این نتایج مهم به‌دست می‌آید که از ستیز و چالش میان سه مطالبه حاکمیت ملی و استقلال‌طلبی ایران و کنترل و سلطه انگلیس و سیاست سهم‌خواهی آمریکا، سرانجام این روایت آمریکایی بود که از ابتدا تا انتهای مذاکرات برای تحقق مقصود خود با ارائه طرح‌ها و پیشنهادهای مختلف و با میانجی‌گری هدفمند، نقش مهمی در مذاکرات و منازعات ایران و انگلیس ایفا نمود و با بهره‌گیری از ستیز این دو کشور به سازش با سیاست سلطه انگلیس روی آورد و سهم اصلی را در رقابت میان مطالبات سه‌گانه به خود اختصاص داد و موفق شد نقش انگلستان را به یک بازیگر و قدرت درجه دوم و میانه تقلیل دهد. این بررسی همچنین آشکار می‌سازد که یک‌بار دیگر قدرت‌ها و کنشگران بین‌المللی ایران را وجه سازش خود قرار دادند و همچنان‌که در انقلاب مشروطیت، انگلیس با هدف سهم‌خواهی و افزایش نفوذ در مقابل روسیه در مرحله اول از مشروطه‌خواهان حمایت نمود؛ ولی بعد از رسیدن به مقصود خود طی قرارداد ۱۹۰۷ به تشریک مساعی با روسیه روی آورد و مشروطه‌خواهان ایران را رها و تنها گذاشت، در مناقشات نفت نیز آمریکا در مرحله اول با چنین اهدافی از ملی‌شدن نفت حمایت

رسیدن به استقلال و دموکراسی قلمداد می‌نماید (همان: ۳۷). از دیدگاه نگارنده، عدم توافق بر سر پیشنهاد بانک جهانی نقطه عطفی در سرنوشت ستیز مطالبات سه‌گانه در خصوص موضوع نفت و جنبش ملی ایران است؛ زیرا رد این پیشنهاد از سوی مصدق دو ضلع این مثلث یعنی خواست آمریکا و انگلستان را علیه مطالبه حاکمیت ملی نهضت متحد ساخت. بنا بر نوشته بهنود، ترومن زیر فشارهای چرچیل و پس از مخالفت مصدق با پیشنهاد بانک عمران بین‌المللی پذیرفته بود که کارشناسان سیا طرح انتلیجنت سرویس را برای سرنگونی مصدق مطالعه کنند؛ لذا نقطه عزیمت همکاری‌های آمریکا و انگلیس آغاز شد و آیدن وزیر خارجه انگلیس به دوستان ایرانی خود خبر داد که آمریکا قبول خواهد کرد که تنها تغییر دولت ایران می‌تواند مسئله نفت را حل کند (بهنود، ۱۳۶۹: ۳۴۴-۳۴۵). رسیدن به این مرحله از جمله اهدافی بود که مطابق دیدگاه این نوشتار، دولت آمریکا از همان ابتدای مذاکرات تعقیب می‌نمود. انفعال سیاست ایران، مسیر همگرایی دو مطالبه رقیب را هموار ساخت و نهضت ملی از رهگذر اتحاد این دو، با رخداد کودتا دچار شکست سهمگینی شد. در سیاست داخلی نیز انحلال مجلس هفدهم از طریق فراندومی که از جمله خواسته‌های پرسروصدای حزب توده بود، بیش از پیش به مسیر کودتا یاری رساند (بهنود، ۱۳۶۹: ۳۷۶). در واقع مجلس نهادی بود که مصدق با تشکیل جبهه ملی پایگاه قدرت خود را از آنجا به‌دست آورده بود و بعد از تعطیلی آن به گفته فرد هالیدی، مصدق دیگر هواداران سازمان‌یافته‌ای نداشت تا بتواند با تکیه بر زحمت‌کشان شهر و روستا مقاومت بیشتری در برابر کودتا صورت دهد (هالیدی، ۱۳۵۸: ۲۶). در چنین شرایطی جنبش ملی‌شدن توان رویارویی هم‌زمان با دو مطالبه سلطه و سهم‌خواهی را به دلیل وخامت اوضاع اقتصادی و بحران‌های سیاسی پیش‌آمده، از دست داد.

در مورد دیگر طرح‌های مشترکی که از سوی آمریکا و انگلستان برای حل بحران نفت مطرح شد، از جمله طرح چرچیل و آیزنهاور که از سوی لویی هندرسون به مصدق ابلاغ شده بود، برخی گزارش‌ها حاکی از این است که مصدق تصور می‌کرد اگر این‌گونه طرح‌های پیشنهادی در خصوص خرید نفت از ایران را بپذیرد با توجه به مخالفت احتمالی مشاورانش متهم به سازش‌کاری و تسلیم در مقابل تحمیلات انگلستان خواهد شد و چنانچه قبول نکند هم حمایت مالی آمریکا را از دست خواهد داد (ذوقی، ۱۳۸۰: ۱۵۵). در پیشنهادهای قبلی از جمله پیشنهاد مشترک ترومن - چرچیل در مرداد ۱۳۳۱ اگرچه بیشتر مفاد قانون ملی‌شدن در آن لحاظ شده بود و شرط اول یعنی ملی‌شدن را تصدیق می‌نمود (نجاتی، ۱۳۷۸: ۲۹) اما به‌نظر می‌رسد هیجان ناشی از وحدت و همبستگی قیام ۳۰ تیر که مدتی از این رویداد گذشته بود راه هرگونه مذاکره و مصالحه‌ای را سد نمود. برخی دومین پیشنهاد مشترک آمریکا و انگلیس را در دی‌ماه ۱۳۳۱ بهترین پیشنهاد از نظر تطبیق با مقررات قانون ملی‌شدن می‌دانند (همان: ۲۹). پیشنهاد مشترک مصدق و جرج مک‌گی معاون وزیر خارجه آمریکا در ۲۵ اکتبر ۱۹۵۱ هم به‌دلیل اینکه به تأسیس شرکت ملی نفت ایران به‌عنوان

- اول)
- [۱۳] ذوقی، ایرج (۳۸۰). *گزارشی از رفتار سیاسی آمریکا در قبال نهضت ملی‌شدن صنعت نفت ایران (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی ایران)*. تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه. (چاپ اول)
- [۱۴] ذوقی، ایرج (۱۳۶۷). *ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم*. تهران: انتشارات پازنگ. (چاپ اول)
- [۱۵] ارواسانی، شاپور (۱۳۹۰). *دولت و حکومت در دوره تسلط استعمار سرمایه‌داری*. تهران: انتشارات امیرکبیر. (چاپ دوم)
- [۱۶] روبین، باری (۱۳۶۳). *جنگ قدرت‌ها در ایران*. ترجمه محمود مشرفی. تهران: انتشارات آشتیانی. (چاپ اول)
- [۱۷] زونیس، ماروین (۱۳۷۰). *شکست شاهانه*. ترجمه عباس مخبر. تهران: انتشارات طرح نو. (چاپ دوم)
- [۱۸] طبری، احسان (۱۳۷۳). *کژراهه (خاطراتی از تاریخ حزب توده)*. تهران: انتشارات امیرکبیر. (چاپ چهارم)
- [۱۹] فرمانفرمائی، منوچهر، فرمانفرمائی، رخشان (۱۳۸۰). *خون و نفت (خاطرات یک شاهزاده ایرانی)*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: انتشارات ققنوس. (چاپ ششم)
- [۲۰] فیروز، مریم (۱۳۷۳). *خاطرات مریم فیروز*. مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی دیدگاه. تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ اول.
- [۲۱] کاتم، ریچارد (۱۳۷۱). *ناسیونالیسم در ایران*. ترجمه فرشته سرلک. تهران: نشر گفتار. (چاپ اول)
- [۲۲] کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۰). *دولت و جامعه در ایران (انقراض قاجار و استقرار پهلوی)*. تهران: نشر مرکز (چاپ دوم)
- [۲۳] کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۹). *اقتصاد سیاسی ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی*. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز. (چاپ هفتم)
- [۲۴] کدی، نیکی (۱۳۷۵). *ریشه‌های انقلاب ایران*. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. (چاپ دوم)
- [۲۵] گود، جیمزاف (۱۳۸۹). *ایالات متحده و ایران و تأثیر مصدق بر روابط دوجانبه*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: انتشارات ققنوس. (چاپ دوم)
- [۲۶] گازیوروسکی، مارک (۱۳۷۱). *سیاست خارجی آمریکا و شاه*. ترجمه فریدون فاطمی. تهران: نشر مرکز (چاپ اول)
- [۲۷] مصدق، محمد (۱۳۷۹). *خاطرات و تألمات مصدق*. تهران: انتشارات علمی. (چاپ نهم)
- [۲۸] موحد، محمدعلی (۱۳۷۸). *خواب آشفته نفت جلد اول*. تهران: نشر کارنامه. (چاپ اول)
- [۲۹] میلانی، محسن (۱۳۸۱). *روند شکل‌گیری انقلاب اسلامی از سلطنت پهلوی تا جمهوری اسلامی*. ترجمه مجتبی عطارزاده، تهران: انتشارات گام نو. (چاپ اول)
- [۳۰] نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۹). *تاریخ بیست و پنج ساله ایران از کودتا تا انقلاب جلد اول*. تهران: خدمات فرهنگی رسا. (چاپ ششم)

می‌کرد تا سرانجام سهم خود را از این اختلافات دریافت نماید و حاکمیت ملی ایران را با شکست مواجه سازد. آنچه بر همگرایی دو مطالبه انگلیسی و آمریکایی در این میان افزود، ستیز و رقابت‌های مغرضانه جریان‌های سیاسی داخل در جبهه ملی و به‌خصوص کارشکنی‌های حزب توده بود که در اثنای مذاکره و مبارزه، منافع شخصی و جناحی خود را بر مصالح وطنی ترجیح می‌دادند و با این اقدام، نهضت ملی را از پایگاه اجتماعی و سیاسی خود دور ساختند و زمینه نفوذ و دخالت خارجی را خواسته یا ناخواسته فراهم نمودند و سرانجام از این رهگذر لطمات و ضربات سختی را متحمل شدند؛ لذا نتایج حاصل از این بررسی می‌تواند از عبرت‌ها و درس‌های مهمی بخصوص در رویکردهای سیاست خارجی ایران در میان کنشگران بین‌المللی و قدرت‌های بزرگ به‌شمار آید.

کتاب‌نامه

- [۱] ازغندی، علیرضا (۱۳۹۷). *تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران (۱۳۰۰-۱۳۵۷)*. تهران: انتشارات سمت. (چاپ پانزدهم)
- [۲] اسکندری، ایرج (۱۳۷۲). *خاطرات ایرج اسکندری*. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی. (چاپ اول)
- [۳] آبراهامیان، پرواند (۱۳۷۸). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گلمحمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: انتشارات نی. (چاپ سوم)
- [۴] آبراهامیان، پرواند (۱۳۹۳). *کودتا (ریشه‌های روابط ایران و ایالات متحده در عصر جدید)*. ترجمه ناصر زرافشان. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه. (چاپ چهارم)
- [۵] آبراهامیان، پرواند، اشرف، احمد، همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۶). *جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران*. تهران: نشر نی. (چاپ سیزدهم)
- [۶] بهار، مهدی (۱۳۵۷). *میراث‌خوار استعمار*. تهران: انتشارات امیرکبیر. (چاپ شانزدهم)
- [۷] بهنود، مسعود (۱۳۶۹). *از سید ضیاء تا بختیار*. تهران: انتشارات جاویدان. (چاپ سوم)
- [۸] بیل، جیمز (۱۳۷۱). *عقاب و شیر*. ترجمه مهوش غلامی. تهران: نشر کوبه. (چاپ اول)
- [۹] پهلوی، محمدرضا (۱۳۸۵). *پاسخ به تاریخ*. ترجمه حسین ابوترابیان. تهران: انتشارات زریاب. (چاپ دهم)
- [۱۰] پیری، رونالد (۱۳۸۸). *صنعت نفت ایران*. در *تاریخ ایران دوره پهلوی*. مجموعه تاریخ کمبریج دفتر دوم از جلد هفتم، از رضاشاه تا انقلاب اسلامی، به سرپرستی پیتر اوری. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات جامی، ۱۹۱-۲۷۱ (چاپ اول)
- [۱۱] جامی (۱۳۶۷). *گذشته چراغ آینده است*. تهران: انتشارات ققنوس (چاپ پنجم)
- [۱۲] دیگار، ژان پیر، هورکار، برنار، ریشار، یان (۱۳۷۷). *ایران در قرن بیستم*. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر البرز. (چاپ

[۳۲] هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۶). *سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰)*. تهران: نشر پیکان. (چاپ هفتم).

[۳۱] هالیدی، فرد (۱۳۵۸). *ایران: دیکتاتوری و توسعه*. ترجمه محسن یلفانی و علی طلوع. تهران: انتشارات علم. (چاپ اول)

References

- [1] Abrahamian, E. (1999). *Iran between two revolutions*. (A. Golmohammadi & M. E. Fattahi, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- [2] Abrahamian, E. (2014). *The coup: The roots of U.S.–Iran relations in the modern era*. (N. Zarafshan, Trans.). Tehran: Negah Publications. [In Persian]
- [3] Abrahamian, E., Ashraf, A., & Katouzian, H. M. (2017). *Essays on conspiracy theory in Iran*. Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- [4] Azghandi, A. (2018). *A history of political and social developments in Iran (1300–1357 SH)*. Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
- [5] Bahar, M. (1978). *The heirs of colonialism*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- [6] Behnoud, M. (1990). *From Seyyed Zia to Bakhtiar*. Tehran: Javidan Publications. [In Persian]
- [7] Bill, J. A. (1992). *The eagle and the lion*. (M. Gholami, Trans.). Tehran: Koubeh Publications. [In Persian]
- [8] Cottam, R. W. (1992). *Nationalism in Iran*. (F. Sarlak, Trans.). Tehran: Goftar Publications. [In Persian]
- [9] Digard, J.-P., Hourcade, B., & Richard, Y. (1998). *Iran in the twentieth century*. (A. H. Mahdavi, Trans.). Tehran: Alborz Publications. [In Persian]
- [10] Eskandari, I. (1993). *Memoirs of Iraj Eskandari*. Tehran: Institute for Political Studies and Research. [In Persian]
- [11] Farmanfarmaian, M., & Farmanfarmaian, R. (2001). *Blood and oil: Memoirs of an Iranian prince*. (M. Haghightakhah, Trans.). Tehran: Ghoghnoos Publications. [In Persian]
- [12] Firouz, M. (1994). *Memoirs of Maryam Firouz*. Tehran: Ettela'at Publications. [In Persian]
- [13] Gasiorowski, M. J. (1992). *U.S. foreign policy and the shah*. (F. Fatemi, Trans.). Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- [14] Good, J. (2010). *The United States, Iran, and the impact of Mosaddeq on bilateral relations*. (M. Haghightakhah, Trans.). Tehran: Ghoghnoos Publications. [In Persian]
- [15] Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and development*. (M. Yalfani & A. Tolou', Trans.). Tehran: Elm Publications. [In Persian]
- [16] Jami. (1988). *The past is the lamp of the future*. Tehran: Ghoghnoos Publications. [In Persian]
- [17] Katouzian, H. M. (2000). *The political economy of modern Iran*. (M. Nafisi & K. Azizi, Trans.). Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- [18] Katouzian, H. M. (2001). *State and society in Iran: The extinction of the Qajars and the emergence of the Pahlavis*. Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- [19] Keddie, N. R. (1996). *Roots of revolution: An interpretive history of modern Iran*. (A. Gavaahi, Trans.). Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [In Persian]
- [20] Mahdavi, A. H. (2007). *Iran's foreign policy during the Pahlavi era (1300–1357 SH)*. Tehran: Peykan Publications. [In Persian]
- [21] Milani, M. (2002). *The making of Iran's Islamic Revolution*. (M. Attarzadeh, Trans.). Tehran: Gam-e No Publications. [In Persian]
- [22] Mosaddeq, M. (2000). *Memoirs and reflections*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- [23] Movahed, M. A. (1999). *The troubled sleep of oil*. (Vol. 1). Tehran: Karnameh Publications. [In Persian]
- [24] Nejati, G. R. (2000). *A twenty-five-year history of Iran: From coup to revolution*. (Vol. 1). Tehran: Rasa Cultural Services. [In Persian]
- [25] Pahlavi, M. R. (2006). *Answer to history*. (H. Abutorabian, Trans.). Tehran: Zaryab Publications. [In Persian]
- [26] Prier, R. (2009). Iran's oil industry. In P. Avery (Ed.), *The Cambridge history of Iran*. (Vol. 7, pp. 191–271) (M. Saqebfar, Trans.). Tehran: Jami Publications. [In Persian]
- [27] Ravassani, S. (2011). *State and government during the dominance of capitalist colonialism*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- [28] Rubin, B. (1984). *The war of power in Iran*. (M. Mashreghi, Trans.). Tehran: Ashtiani Publications. [In Persian]
- [29] Tabari, E. (1994). *Deviation: Memoirs from the history of the Tudeh Party*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- [30] Zoghi, I. (1988). *Iran and the great powers in World War II*. Tehran: Pazhang Publications. [In Persian]
- [31] Zoghi, I. (2001). *A report on U.S. political conduct toward Iran's nationalization movement*. Tehran: Center for Diplomatic Documents and History, Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- [32] Zonis, M. (1991). *The failure of the shah*. (A. Mokhber, Trans.). Tehran: Tarh-e No Publications. [In Persian]